

מבוא לשרידים מפירוש הראב"ד על מסכת בבא בתרא

ר' אברהם בן דוד (הראב"ד) 'בעל ההשגות' היה, כידוע, מגדולי המפרשים, ובכינוי זה מכנה אותו בן ארצו המאוחר, ר' מנחם המאירי.¹ מן הפירושים של הראב"ד נשתמרו בידינו פירושו לספרא ולמשניות של המסכתות קנים ועדויות, וכן פירושו למסכת בבא קמא ולמסכת עבודה זרה שהודפסו בעשרות השנים האחרונות. עם זאת, מציטוטים מדברי הראשונים ניכר שהראב"ד כתב פירושים על הרבה ממסכתות הש"ס.² קיומו של פירוש הראב"ד על מסכת בבא בתרא היה ידוע זה מכבר. ר' בצלאל אשכנזי ציטט ממנו ציטוטים רבים וארוכים בשיטה מקובצת,³ וכן מצויים ציטוטים בדברי רבים מן הראשונים האחרים.⁴ וכך כתב ש' אטלס, שהוציא לאור את פירוש הראב"ד על מסכת בבא קמא:

- * אני מודה לר' שמחה עמנואל שקרא את המאמר והעיר עיני בכמה נקודות.
1. ראה: ש' אברמסון, 'פירושי רב אברהם בר' דוד (הראב"ד) ללשון מקרא וחז"ל', סיני צד, תשמ"ד, עמ' קצג; "רב אברהם בר' דוד הראב"ד מקובל כגדולי המגיהים... אלא שאצל חכמי מקומו, בפירושאנס, לא ההשגות הן שהכירו את פניו אלא פרשנותו, ונקרא בפי רב מנחם המאירי 'גדולי המפרשים'. תואר זה ניתן לו על שם פירושו לתלמוד, שבידינו נמצאים למסכתות בבא קמא ועבודה זרה, ומובאות מן הרבה מסכתות הש"ס הובאו בראשונים...".
  2. בספרו הגדול על הראב"ד תיאר הרב פרופ' י' טברסקי את פירושו של הראב"ד לתלמוד, אבל הוא נטה למעט בחשיבותם ובהשפעתם. ראה: I. Twersky, *Rabad of Posquieres*, Cambridge 1962, pp. 77-82; לעומת זאת ראה: H. Soloveitchik, 'Rabad of Posquieres: A Programmatic Essay', בתוך: ע' אטקס וי' שלמון (עורכים), **פרקים בתולדות החברה היהודית - מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה**, ירושלים תש"ם, החלק האנגלי, עמ' 40-7; "מ תא שמע, **הספרות הפרשנית לתלמוד א**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 208-201; "זוסמן, 'פירוש הראב"ד למס' שקלים? חידה ביבליוגרפית - בעיה היסטורית', בתוך: ע' פליישר ואחרים (עורכים), **מאה שערים - עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי**, ירושלים תשס"א, עמ' 132-133, 138-139.
  3. ראה לאחרונה: ש' טולדנו, **רבי בצלאל אשכנזי - האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 208.
  4. ראויים לציון הציטוטים הנרחבים שר"י קרקושא מצטט מן הפירוש. חידושו נדפסו בתוך: הרב מ"י בלוי (מהדיר), **שיטת הקדמונים - בבא בתרא**, ניו יורק תשמ"א-תשמ"ב.

...יודעים אנו שהראב"ד כתב פירוש למסכת ב"ב מדברי הראשונים המביאים את דבריו וביחוד מן השטמ"ק שמביא פעמים רבות, כמעט על כל דף, את דברי הראב"ד לב"ב.⁵

אף על פי כן תורת הראב"ד לבבא בתרא הגיעה לידינו חלקית ומקוטעת. קיטועם של דברי תורה אינו יפה להם, ויש חשיבות מרובה לכינוסם של פירושי הראב"ד - הן מתוך כתבי היד והן מתוך הריססים שנתפזרו בדברי הקדמונים. על הבעייתיות של ציטוטי הראב"ד כתב הגר"י ויינברג:

כידוע חיבר הראב"ד ז"ל פירושים על הרבה מסכתות התלמוד, ואולי על כולן, פירושים אלה לא הגיעו אלינו בשלימותן. הראשונים, כגון הרמב"ן, הרשב"א, הרא"ש, הר"ן והרב מ"מ, מזכירים אותם בספריהם. קטעים מהם הובאו בספר שיטה מקובצת, 'קטעים' ממש, כלומר לא רק שהשיטה מקובצת לא הביא כל מה שכתב הראב"ד בפירושו באותו מקום, אלא שלפעמים קיטע את הלשון באמצע או קיטע את המלים האחרונות של הפירוש המובא על ידו.⁶

על חשיבות שחזורם של דברי הראב"ד כתב פרופ' שרגא אברמסון:

ודאי היה ראוי לאסוף את הכל ולצרף ולסדר אותן לפי מסכתות ולבאר אותן יפה, משום שאינו דומה פירוש שהוא משוקע בתוך דברי אחרים לפירוש שעומד בפני עצמו. על ידי כך בלבד נוכל לראות את אורם של דבריו במלואו. וזו עבודה יפה שכדאי לעשותה.⁷

* * *

כתב היד המתפרסם להלן מצוי בספריית המדינה במוסקבה, אוסף גינצבורג מספר 345, דפים 4-17א. בשנים האחרונות, עם התפרקותה של ברית המועצות, ועם הגעת צילומי כתבי יד מברית המועצות לשעבר לירושלים הגיע גם צילומו של כתב היד למכון

5. ש' אטלס (מהדיר), **חידושי הראב"ד על מסכת בבא קמא לרבינו אברהם ב"ר דוד**, ירושלים תשכ"ג, מבוא, עמ' 34-35.

יש לציין שבדף ה' ע"א, ד"ה ארבעי לצלא יש בדברי הראב"ד פירוש הדומה לפירוש של ר' אברהם בתוספות ד"ה ארבעה לצלא. לא ברור לאיזה ר' אברהם מכוונים דברי התוספות. ראה: א"א אורבך, **בעלי התוספות**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 141. על הציטוטים המועטים של הראב"ד בתוספות ראה י' זוסמן (לעיל, הערה 2), עמ' 164-165. **בשיטה מקובצת** על אתר מצוטטים הדברים מתוך "תוספי הרא"ש ז"ל" ושם מיוחסים הדברים: "ור"מ פירש... וצ"ע.

6. הרב י"י ויינברג, **שרידי אש** ג, ירושלים תשכ"ו, עמ' תו. ועיין שם שחזור של קטע שהשתבש בפירוש לבבא קמא שהובא בשיטה מקובצת.

7. ש' אברמסון (לעיל, הערה 1).

מבוא לשרידיים מפירוש הראב"ד על מסכת בבא בתרא

לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים (מספרו במכון ס' 47941).⁸ מאז כבר הוזכר כתב היד כמה פעמים בספרות המחקר.⁹ כתב היד היה מצוי בספריית הגביר נפתלי הירץ גינצבורג בפריס. וזה לשון הרב זלמן אולמאן בהסכמתו לספר **חדושים מהריטב"א על מסכת פסחים**, ורשה תרכ"ד:

הנה בא לפני... ובידו תכריך כתבי קדש כולל חי' הריטב"א על מסכת פסחים ופסקי הריא"ז לברכות וחי' הראב"ד לב"ב... הנני מעיד על הבחור המושלם מו"ה שמואל שלמה הכהן נ"י כי העתיק מכ"י של הגביר המהולל ר' נפתלי הירץ גינצבורג נ"י... וחי' הראב"ד לבתרא...¹⁰

ואכן, בכתב יד מוסקבה, מיד לאחר חידושי הראב"ד לבבא בתרא באים חידושי הריטב"א לפסחים (דפים 18א-56ב).¹¹

* * *

כתב היד כולל רק חלקים מתוך פירוש הראב"ד, וככל הנראה כתב היד שעמד בפני הסופר היה חלקי וקטוע. יש בכתב היד פירושים מתחילת המסכת ועד לדרך ז ע"ב; סט ע"ב - פה ע"א;¹² צז ע"א - קז ע"א. וחבל על דאבדין.

8. כאן המקום להודות לספריית המדינה במוסקבה על הרשות לפרסם את הפירוש שבכתב היד, ולמור בנימין ריצ'לר אשר על המכון לתצלומי כתבי יד בירושלים, ולעובדי המכון על סיועם.
9. ראה: ש' עמנואל, **ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 13, הערה 21; ש' טולדנו (לעיל), הערה 3). וראה בהערה הבאה.
10. המהדירים העירו על דברים אלה: "האמת נגיד כי תחת ידינו גם חיבור מהראב"ד ז"ל על מס' ב"ב אמנם יען כי מובא כבר בהשטה מקובצת לב"ב רובו ככולו לכן נמנענו מלהדפיסו". י' זוסמן (לעיל), הערה 2, עמ' 132-133, הערה 3), ציין למציאתו המחודשת של כ"י מוסקבה והוא שיער שכתב יד זה הוא הנידון בהסכמת הרב זלמן אולמאן.
11. על קיומו של כתב יד של פירוש הראב"ד לבבא בתרא העיר הרב מ' הרש"ר: "לחלק זה נצרף גם את 'חידושי הראב"ד לבבא בתרא' שזכינו לגלותו בגנוזות כתב יד עתיק, המתחיל מפרק המוכר את הספינה עד סוף המסכת" (מ' הרש"ר, **עליות דרבנו יונה על בבא בתרא**, ירושלים תשכ"ו, פתח דבר). אינני יודע בוודאות למה התכוון הרב הרש"ר, אך ככל הנראה הכוונה לפירוש הר"א אב"ד. חילוף דומה בין פירוש הראב"ד לפירוש הר"א אב"ד מצוי בספר נוסף שיצא (בדומה לעליות דרבנו יונה) בהוצאת מכון התלמוד השלם. ראה: הרב ניסן זק"ש (מהדיר), **פירוש הריבמ"ץ למשנה זרעים**, ירושלים תשל"ה, עמ' קז, הערה 34: "וכ"ז הובא בשם הר"ח גם בחי' הראב"ד לב"ב כ"י מינכין" (על מראה מקום זה העירני הרב יואל פרידמן). כאן בוודאי הכוונה לחידושי הר"א אב"ד שנדפסו על ידי הרב מ"י בלוי, **שיטת הקדמונים - בבא בתרא**, ניו יורק תשמ"א, מתוך כתב יד מינכן 149 (ראה שם במבוא, עמ' 17). הדברים שצוטטו בהערות לפירוש הריבמ"ץ מצויים בחידושי הר"א אב"ד, שם, עמ' סג. על כך שהפירוש הבא בשיטה מקובצת בשם הראב"ד שונה מן הפירוש של הר"א אב"ד עמד ש' אטלס (לעיל, הערה 5), עמ' 35.
12. אין סיבה להניח שהראב"ד לא פירש את הדפים פו-צז. הראשונים מצטטים מפירושו לדפים אלה. ראה למשל ר"י קרקושא (לעיל, הערה 4), עמ' שיב לדרך פז ע"א; חידושי הרשב"א, לדפים עט ע"ב,

כתב היד מציג את אופיו המקורי של פירוש הראב"ד גם בכך שהוא מציג דבר דבור על אופניו, דיבור אחר דיבור, וגם משום שהוא שלם יותר מן הציטוטים בדברי הראשונים. על אף שרבים מן הדברים באו זה מכבר בשיטה מקובצת הרי שבכתב היד יש תוספת נכבדה של מילים, משפטים ואף פסקות וחלקי פסקות שלמות.

הצגת הדברים הרציפה והמלאה בכתב היד מבליטה את אופיו הפרשני של פירוש הראב"ד. רבים מן הדברים שנוספו בעקבות הדפסת כתב היד הן הערות פרשניות מקומיות ובסיסיות - ארוכות או קצרות - שבעל השיטה מקובצת לא ראה לנכון להעתיקן, מכיוון שהן מצויות בדברי המפרשים האחרים. בכך לא מתמצה חשיבותו של כתב היד, וגם פירושים הלכתיים המובאים בראשונים בשם הראב"ד, ואינם מצויים במקום אחר, נחשפים בכתב היד.¹³

על פי כתב היד אפשר לעמוד על כך שכמה קטעים שיוחסו בשיטה מקובצת לחכמים אחרים הם למעשה של הראב"ד.¹⁴

יש זיקה בין הנוסח בכתב היד לבין זה שבשיטה מקובצת. כתב היד רחב יותר מאשר בספר שיטה מקובצת, אבל בשיטה מקובצת כמעט ואין חומר שאינו מופיע בכתב היד. במקומות מסוימים נראה שיש טעות משותפת בשני המקורות,¹⁵ ובמקומות מסוימים הראשונים ציטטו דברים בשם הראב"ד והם אינם נמצאים לא בכתב היד ולא בשיטה מקובצת,¹⁶ או שהם מצויים בנוסח שונה מעט.¹⁷ שאלה זו, ובעיקר שאלת היחס שבין נוסחי הראב"ד בראשונים המצטטים אותו במסכת ראויה לעיון נוסף.

* * *

גם מתוך שרידי הפירוש שלהלן ניכר אופיו המיוחד של פירוש הראב"ד, ובין השאר האופי האישי של כתיבתו.¹⁸ וכך כתב הראב"ד בסוף פירושו לסוגיית מקיף וניקף (דף ד

פג ע"ב, פד ע"ב, פו ע"א, צב ע"ב (ד"ה דאיכא: "כתב הראב"ד ז"ל קשיא בהאי שמעתא..."); הלכות הרא"ש פרק ו סימן ט (לדף צו ע"א).

עם זאת, בספר **שיטה מקובצת** אין אף ציטוט מתוך פירושו של הרשב"א לדפים אלה, ואפשר שיש ללמוד גם מכאן על הזיקה שבין כתב היד שלפנינו לבין **השיטה מקובצת**. וראה עוד להלן (ציטוטי הראב"ד בשיטה מקובצת בדף פו ע"ב הם מתוך **כתוב שם**, והציטוט בדף צו ע"ב הוא מתוך דברי הרשב"א).

13. ראה למשל, להלן בגוף המאמר, הערות 175, 418 ועוד.

14. ראה להלן בגוף המאמר, הערות 37, 604 ועוד.

15. ראה למשל, להלן בגוף המאמר, הערה 79.

16. לכאן יש לצרף את העובדה שבשיטה מקובצת אין ציטוטים לדפים פה ע"ב - צו ע"ב, בדומה לכתב היד. ראה לעיל סוף הערה 13. וראה להלן בגוף המאמר, הערה 483.

17. ראה למשל, להלן בגוף המאמר, הערות 562, 568, 666.

18. על נטייתו של הראב"ד לכתיבה אישית ועל "לשונו החריפה וחיבתו היתירה למליצות", ראה ש' אברמסון (לעיל, הערה 1), עמ' ריז ואילך.

ע"ב): "עד כאן השגתי עד אשר יבא טוב ממני";¹⁹ "זה הדרך ישר מאד בעיני וקרוב אלי, והנוטה מזה אחרוב אותו מן הטועים" (ו ע"ב, להלן);²⁰ "קושיא זו נחבטו עליה כמה, וחפשנו לתרץ אותה מצדדין אחרים. ועתה נר' לי כי על חנם נחבטו עליה ומצדה תברה... ובמסכת קידושין כתבתי על זה תירוץ אחר" (עז ע"א);²¹ "ובמסכת קידושין כתבתי על זה תירוץ אחר" (עז ע"א); "כך נ"ל, והחכם ישמע ויוסף לקח" (עז ע"א); "על כן אני אומר..." (פ ע"א); "קשיא לי הכא..." (פא ע"א); "ולפי דעתי אין לשון הגמרא נר' כך... ע"כ נ"ל... זה הדין יושר נוכח" (קד ע"א).

מרגש במיוחד ה'יודיו' הבא בפירוש לדף קג ע"א: "ומי יתן והייתי בימיהם, כי הייתי [שואל מהם למה] פרשו עומקן וגבהן ולא פי' ארכן ורחבם, ואם הניחו מקום [לאחרונים] הבאים אחריהם, והם בעונינו לא מצאו".

בפירוש שלהלן באים כמה ציטוטים מדברי קודמיו, בעיקר הגאונים והרי"ף.²² דיון ארוך מוקדש לדיון בדעת "הגאון" (רב האי גאון) ו"הרב" (הרי"ף):

19. בכתב היד אולי צריך לקרוא 'ממנו'. בשיטה מקובצת: "עד אשר יבא טוב מזה". על המשמעות העקרונית של הדברים עמד ש' עמנואל (לעיל, הערה 9), עמ' 13: "הראב"ד כתב ומחק, כתב ושינה, כתב וחזר בו, וכל תורתו שבכתב אינה אלא 'עד אשר יבא טוב מזה'... הראב"ד איש פרובאנס, שכתב באופן שוטף תוך כדי לימודו, כפי שנהגו גם חכמי גרמניה וצרפת". בהערה 21 ציין לחילוף הנזכר מתוך כתב יד מוסקבה. עמנואל העיר: "דברים דומים הוא כתב גם בחדושי לבבא קמא, סוף עמ' א: 'זה אני חושב... ואם יש טוב מזה גם את הטוב נקבל'". והשווה ללשון הראב"ד: הרב י' כהן (מהדיר), ספר לולב הגדול לרבינו אברהם ב"ר דוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' קמט: "עד כאן השגתי לפי שקול דעתי ושכלי, ישמע חכם ויוסף לקח ונכון תחבולות יקנה" (על חזרותיו של הראב"ד, ראה שם, עמ' עט-פ: "מה שפרשתי... טעות היה אצלי... ואחר כך עיינתי וראיתי..."), שם, עמ' קנד, ועוד). על הלשון 'השגה' בדברי הקדמונים בכלל ולגבי הראב"ד בפרט כתבו רבים. יש מן הלשונות המציינות ביקורת ותיקון, ויש המציינות הוספה והשלמה. ראה: י' טברסקי, 'על השגות הראב"ד למשנה תורה', ספר היובל לצבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' קעב-קעג; ד' הנשקה, 'להשגה החדשה של הראב"ד למשנה תורה', סיני צו, תשמ"ה, עמ' רסב-רסד. על שימושו של הראב"ד עצמו בלשון "השגות" במובן של "ביקורת על", ראה ש' אברמסון, 'ספרי הלכות של הראב"ד', תרביץ לו, תשכ"ז, עמ' 161-162. דומה שהלשון המצוטטת לעיל בפנים "עד כאן השגתי" עניינה - עד כאן הבנתי, פירשתי וכיו"ב, ולא דווקא 'הוספתי' או 'ביקרתי'. וראה הלשון בשו"ת הראב"ד בתוך תמים דעים, סימן רלח (= השגות הראב"ד על הרי"ף כתובות, דף יד ע"ב בדפי הרי"ף): "אמר אברהם ידעתי בנפשי כי מן הנבראים הקלים אשר ברא א-להים אני ולא השגתי לאחת מן החכמות הקלות אשר לחכמים מפני כובד טבעי..." (מצוטט אצל ש' אטלס, לעיל, הערה 5, עמ' 20). והשווה גם הלשון בהלכות סוכה, שם, עמ' קג: "הנה כתבתי מה שהשגתי על פסקי הרב ז"ל, ומה שלא השויתי עמו..."

20. השווה לשון הראב"ד בהלכות לולב (לעיל, הערה 19), עמ' נג: "הנוטה מן הדרך הזה נוטה מדרך השכל".

21. על חזרותיו של הראב"ד מדברים שכתב בעבר, ראה לעיל הערה 19.

22. לשאלת יחסו של הראב"ד לקודמיו ראה ח' סולוביצ'יק (לעיל, הערה 1), ולעומת זאת E.A. Buckwold, 'Rabad - Disrupter of Tradition? A Response to Haym Soloveitchik's "Rabad of Posquieres: A Programmatic Essay"', *The Torah u-Madda Journal* 12, 2004, pp. 24-73.

ותנא תונא, רעות ונמצאו יפות וכו'. הא מילתא פירשה גאון ז"ל... וקרוב זה הטעם למה שאמרו... וא"ת: לדעת רב חסדא, הא דאמור רבנן... ויש מי שאומר כי ביטול מקח... עוד פי' גאון ז"ל לדעת רב חסדא... ויפה פירש... והרב ז"ל דחה זה הפי' על לא דבר, והעמיד דברי רב חסדא... ועכ"ז לא פירש כל הצורך, שלא נזהר במה שפסקו... ואנו כבר הרחבנו ופירשנו יפה מעזרת הבורא... ומה יעשה הרב ז"ל עוד כשיגיע לסוף השמועה... אלא ש"מ כפי' הגאון ז"ל בלי ספק כאשר כתבנו (פד ע"א).

לדיון הזה התייחס הראב"ד בהשגותיו על הרי"ף (מב ע"א בדפי הרי"ף), וכך כתב בסוף דבריו: "ויש אצלי בשמועה זו פירוש מרווח ובפי' המשנה לדעת רב חסדא ולדעת המקשה. וקי"ל כרב חסדא".

פירוש הגאון מוזכר גם בפירוש לדרך פד ע"ב ("ורבינו האיי גאון ז"ל דמוקי להאי פסקא... לא מחוור ולא צריך כלל"); צח ע"ב ("ראיתי מי שכתב דוקא מוכר מקום לבית... ואני אומר... - ככל הנראה הכוונה לרב האי גאון, עיין שם בהערות).

פירוש הרי"ף מוזכר גם בפירוש לדרך פב ע"ב ("והרב ר' יצחק ז"ל לא כיון לשמענתנו זאת, שלא הביא בהלכותיו לא מילתיה דנהרדעי ולא מלתיה דרב נחמן, ונראה דס"ל לרב ז"ל... וקשיא לי דידיה אדידיה... ואומר אני... ועל זה איפשר להעמיד דברי הרב ז"ל והחכם יבין"); בפירוש לדרך קג ע"ב ("ועלו השאלות בתיקו, וכל תיקו דממונא קולא לנתבע, הילכך נמדדין עמה. אבל הרב ז"ל לא הביא השאלות כלל, והביא גם דברי רב עוקבא, רצה לקיים דברי שניהם...").

בפירוש לדרך ע"ז ע"ב מובא פירוש בשם אחד מבני הדור, ככל הנראה חותנו, ר"א אב"ד, בעל ספר האשכול:

ונ"ל דכי האי גוונא נמי אמרינן בבהמה גסה... דאיכא בבני הדור דאמרי דלא איתמרא מילתייהו דאביי ורבא אלא בספינה... ולא מחוורא האי מלתא... וגם הרב הביא דבריהם שלא על דברי ספינה, אלמא ס"ל דבכל דבר הוא...

בפירוש בא לעז אחד: "ובתוך אותם המחיצות זורעים ירקות, כעין שעושים בקוושט²³, והוא הנקרא תרבץ אפדני" (דף ו ע"ב).²⁴

23. המילה פרובנסלית - קוושטרש - castres. ראה מ' קטן המובא אצל ש' אברמסון (לעיל, הערה 1), עמ' רכב. במאמר זה דן אברמסון בעוד כמה מילים הבאות בפירוש הראב"ד לבבא בתרא, שאותן ציטט מתוך השיטה מקובצת או מתוך דברי ראשונים אחרים. ראה שם עמ' רו ("אפתא"), עמ' רז ("בוזי בווי"), עמ' רח ("גודא", "גלי גפי"), עמ' ריא ("טיבועין"), עמ' רטו ("תפתיאחא"), וראה המקור בהערה הבאה.

24. יש בשיטה מקובצת דיבור הראב"ד (שאינו מצוי בכתב היד), ואף בו מצינו לעז: "אלו המשוטות - פירוש החבלים שבהם מושכים הספינה ומכניסין אותה לנמל. ויש לפרש העצים שבהם מנהיגים הספינה שקורין להם בערבי אלמקאדיף. הראב"ד ז"ל". ראה להלן בגוף המאמר הערה 239. הדברים מוזכרים אצל ש' אברמסון (לעיל, הערה 1), עמ' רה.

* * *

מהדורה זו נתגלגלה מתוך תרגיל בקורס על ההדרה ופרסום כתבי יד שניתן במכללת יעקב הרצוג בשנת תשס"ב. כל תלמיד מבין משתתפי הקורס קיבל קטע מן הפירוש ועליו היה להעתיקו, להדירו ולעמוד על המיוחד בדברי הראב"ד מתוך השוואה לשאר המפרשים. ואלה שמותם: צבי אונגר, אבי אסולין, שגיא אקשטיין, הלל אשכולי, אליעזר באומגרטן, דרור בונדי, יצחק בן דוד, אורי בריליאנט, יהודה גרנות, הרב יובל ואדעי, זיו זליגר, הרב יואל פרידמן, איתי קצב, אביחי צור, נתנאל שפירא.

לאחר סיום עבודתם של כל התלמידים נתנאל שפירא אסף וקיבץ את כל העבודות. הוא בדק מחדש את העתקת כתב היד וכתב את ההערות, מתוך שנעזר גם בעבודותיהם של חבריו.

בכתב היד יש לא מעט שיבושים. כל התיקונים - על פי השיטה מקובצת או מתוך סברה - תוקנו בתוך סוגריים מרובעים וצוינו בהערות שוליים. גם קטעים המצויים רק בשיטה מקובצת ולא בכתב היד - אף הם נוספו בתוך סוגריים מרובעים. מצד שני, קטעים חדשים המצויים בכתב היד ואינם מצויים בציטוטים שבשיטה מקובצת צוינו באות שונה על מנת להבליט את המחודש.²⁵

רשימת קיצורים בהערות על הפירוש

כתוב שם = הרב ח' פריימן (מהדיר), ספר כתוב שם - השגות הראב"ד על בעל המאור, בני ברק תשס"ג.

המאירי = הרב א' סופר (מהדיר), בית הבחירה על מסכת בבא בתרא, ירושלים תשל"ב.
ר"א אב"ד = פירושי רבינו אברהם אב"ד, בתוך: הרב מ"י בלוי (מהדיר), שיטת הקדמונים על מסכת בבא בתרא, ניו יורק תשמ"א-תשמ"ב.

רבנו יונה = הרב מ' הרש"ר (מהדיר), עליות דרבנו יונה, ירושלים תשל"ט.
רגמ"ה = פירושי רבינו גרשום, בני ברק תשנ"ח.

ר"י קרקושא = פירושי רבינו יצחק קרקושא, בתוך: הרב מ"י בלוי (מהדיר), שיטת הקדמונים על מסכת בבא בתרא, ניו יורק תשמ"א-תשמ"ב.

רמ"ה = הרב ע"צ פלד, ספר יד רמה, ירושלים תשנ"ב-תשנ"ד.

ר"ן = הרב אליהו ליכטנשטיין (מהדיר), חידושי הר"ן - מסכת בבא בתרא, ירושלים תשנ"ו.

רשב"א = עד לדרך עב ע"ב: הרב מ"ל קצנבלוגן (מהדיר), חידושי הרשב"א - מסכת בבא בתרא, פרקים א-ד, ירושלים תשנ"ז. מדף עג ע"א ואילך - מתוך מהדורות הצילום המקובלות (למשל: חידושי הרשב"א על מסכת בבא בתרא, ירושלים תש"ך²).

25. בכל מקום שצוין בהערות: שיטה מקובצת הכוונה היא לפירוש הראב"ד המצוטט שם, על אתר.

שיטה מקובצת = עד לדרך ז ע"ב על פי שיטה מקובצת המבואר, הוצאת אוצר הפוסקים, ירושלים תשנ"ח; מדף סט ע"א ואילך על פי הוצאת עוז והדר, ירושלים תשנ"ו; מהדורת מכון מירב (עורך ראשי: הרב ז' מצגר), ירושלים (חסרה שנת ההוצאה).